

UDK: 285:236.93
Pregledni rad
Pripremljeno: Rujan 1999.

ESHATOLOŠKA NADA U PURITANSKOJ ENGLESKOJ

Bryan W. Ball

Bryan W. Ball je predsjednik Avondale Collegea u Australiji. Ima magistraturu sa sveučilišta Andrews (1966) i diplomu doktora filozofije londonskog sveučilišta (1971). Autor je dviju knjiga: *A Great Expectation: Eschatological Thought in English Protestantism to 1660* (1975) i *The English Connection: The Puritan Roots of Seventh-day Adventist Belief* (1981).

SAŽETAK

Eshatološka nada u puritanskoj Engleskoj

Prijenos engleske krune s kuće Tudor na Stuartove pokazalo se značajnim međašem u razvoju protestantske misli. Dolaskom Jamesa I. na prijestolje 1603. godine puritanski pokret, koji je uhvatio korijene u poznim godinama Elizabetine vladavine, postupno je oblikovao gledište mnogih vjernika, i to unatoč kraljeve rane prijetnje da će puritance "najuriti" iz zemlje i kasnijih ograničenja koja je nametnuo represivni nadbiskup Laud. William Haller primjećuje da se od tog vremena broj i utjecaj puritanskih propovjednika povećao "brže no ikada, nalazeći sve veći broj voljnih slušatelja." (William Haller, *The Rise of Puritanism* (New York, 1957), str. 50.) Kako su godine prolazile i Biblija postajala sve više osnovom propovijedanja i pisanja puritanaca, kler i vjerništvo su postali sve svjesniji eshatoloških naglasaka u Svetom pismu.

Ključne riječi: *Eshatološka-nada; Adventna-nada; Eshatologija; Puritanci; Puritanska-Engleska*

Nada u Kristov dolazaka, zajedno s pratećim doktrinama, pojavljuje se kao jedan od važnih rezultata puritanskog otkrivanja bitnih biblijskih ulomaka. Vjerojatno ni u koje drugo vrijeme u engleskoj povijesti učenje o drugom adventu nije bilo tako široko naviještano i tako spremno prihvaćano kao u najvećem procvatu puritanizma.^{1*}

Upravo se široka rasprostranjenost eshatološke nade u sedamnaestom stoljeću javlja kao glavni zaključak proučavanja puritanske literature. S eklezijastičkog stajališta učenje o drugom Kristovom dolasku objavljivali su i anglikanski i nekonformistički puritanci. John Durant, neovisni puritanac koji je propovijedao u Canterburyjskoj katedrali, mogao je 1563. reći da se među protestantima svih opredjeljenja, "prelatskih, prezbiterijanskih, nezavisnih ili anabaptističkih", mogu naći zagovornici čak i ekstremne milenijske eshatologije koja se pojavila u to vrijeme. U prethodnih pola stoljeća ili nešto više, mnogi između najutjecajnijeg klera na Britanskom otočju bili su povezani s umjerenijom adventnom nadom. Anglikancima ranijeg naraštaja koji su propovijedali učenje o Kristovom dolasku – Hugh Latimerom, Edwinom Sandysom, Johnom Bradfordom, Johnom Rogersom i drugima – moglo se dodati imena James Usshera, nadbiskupa iz Armagha, Patricka Forbesa, biskupa iz Aberdeena, Josepha Halla, biskupa iz Norwicha i Johna Donnea, kanonika crkve Sv. Pavla.

Osim u redovima ovih poznatih anglikanaca, literatura o drugom adventu naglo se umnožila djelima vodećih puritanskih teologa. Prezbiterijanci Thomas Brightman, Thomas Hall i James Durham eklezijastički su se razlikovali od Nezavisnih kao što su bili Thomas Goodwin, Nathaniel Homes, William Strong i John Owen koji su zastupali kongregacionalistički pristup. Međutim, stavimo li po strani pitanje crkvene uprave, nada u Kristov dolazak postala je značajan i zajednički čimbenik u njihovoj teologiji, s tim što je svaki od njih značajno pridonio adventnoj literaturi koja se čitala i promicala u Engleskoj tijekom sedamnaestog stoljeća. Drugi veliki puritanski teolozi složili bi se da je ponovno otkriće istine i njezino saopćavanje pojedinom vjerniku bilo od većeg značaja od suhoparne polemike oko crkvene uprave; imena kao što su Thomas Taylor, Richard Sibbes i Richard Baxter ne mogu se isključiti s popisa poznatih puritanaca koji su izlagali i naviještali adventnu nadu.

Društveno gledano, učenje o Kristovom dolasku bilo je prisutno i na široj osnovi. Bezbrojni komentari, objašnjenja, pamfleti i propovijedi klera svih razina nadopunjeni su djelima različitih laika iz širokih slojeva javnog i privatnog života. Od Jamesa I do Jamesa Usshera, od matematičara Johna Napiera i državnika Williama Alexandera, grofa od Stirlinga, do pjesnika sedamnaestog stoljeća Johna Donnea, Georga Withera i Johna Milтона, adventna nada je izražavana sjajno i snažno. Elemente doktrine o drugom adventu što su ih istraživali odvjetnik Sir Henry Finch, ekonomist Samuel Hartlib i profesori Thomas Hayne, William Burton i James Toppe ispitali su i potvrdili ne samo teolozi već i drugi laici – na primjer Leonard Busher, jedan od prvih zastupnika vjerske tolerancije i Robert Purnell, pobožni baptistički starješina iz Bristola. Spremnost kojom je crkva kao cjelina prihvatila nadu u Kristov dolazak jedan je od razloga topline duhovnog života tako karakteristične za puritansku eru.

Geografski gledano, nacionalno širenje nade u drugi advent bilo je i te kako primjetno. U

1 * Izrazi «puritanci» i «puritanizam» uzeti su u ovom članku za one engleske vjernike u sedamnaestom stoljeću koji su pripadali a i ne pripadali anglikanskom stadiu, a čija je glavna briga bila čistoća učenja i života, a ne za one u Engleskoj crkvi kojima je glavna želja bila reforma njezine strukture. Usp. E. F. Kevan, *The Grace of Law* (London, 1964), str. 17-19.

nekim područjima zemlje, s obzirom na raniju povezanost s ranim protestantskim i putritanskim pokretom, moglo se očekivati da će ljudi biti osjetljiviji na izazov novog naglašavanja Biblije. Tako su istočna Anglija i jugoistok dali čitav niz propovjednika i tumača proročanstava koji su govorili o drugom dolasku. Joseph Mede je studirao i predavao na Cambridgeu, William Bridge je bio imenovan gradskim propovjednikom Grath Yarmoutha, a Joseph Hall, bar nominalno, bio je još uvijek biskup Norwicha kad je napisao djelo *The Revelation Unrevealed*.

Na zapadu su Richard Bernard, anglikanski župnik u Batcombeu, u pokrajini Somerset, prez-biterijanac John Seagar iz Devona i Robert Purnell iz Bristola govorili o adventnoj nadi i pridoni-jeli joj svojoj literaturom. Wales je dao vatrenog Vavasoura Powella i mističnog Morgan Llywda, a Irska poznatog James Usshera. Među imenima koja se mogu nabrojiti iz srednjih zemalja su Thomas Hall iz okruga Warwick, koji je napisao najmanje dvije knjige vezane uz posljednje do-gađaje, Robert Bolton iz okruga Northampton, pisac djela *The Four Last Things*, i Richard Baxter iz Kidderminstera u okrugu Worcester, čije je djelo *Saints' Everlasting Rest* jedno od klasika puri-tanske pobožnosti.

Škotska je dala dojmliivi popis teologa koji su se posvetili ponovnom isticanju novozavjetne eshatologijske nade. James Durham, William Guild i David Dickson bili su sveučilišni profesori u Glasgowu na sveučilištu Aberdeen, Glasgowu i Edinburghu; njihovi spisi pokazuju duboko zani-manje za događaje posljednjih dana.

Jasno je da su mnogi od najrječitijih pobornika drugog adventa u sedamnaestom stoljeću bili poznati teolozi vjerni normama prihvaćene doktrinarne ortodoksije. Baxter je tome dobar predstavnik kad kaže: "Potpuno je jasno da će Krist ponovo doći da povede svoj narod k sebi, da bude tamo gdje je On... Zaručnik nije otišao zbog rastave. On nas nije ostavio sa ciljem da se više ne vrati; ostavio je jamstva dovoljna da nas ohrabri. Imamo Njegovu Riječ, Njegova mnoga obećanja, Njegove sakramente koji podsjećaju na Njegovu smrt dok ne dođe i Njegovog Duha da nas usmjerava, posvećuje i tješi dok se On ne vrati... Onaj koji je došao da strada sigurno će doći da trijumfira. I Onaj koji je došao da otkupi, sigurno će doći po svoje."¹

Doktrina o drugom adventu

Sigurnost kojom je crkva u puritanskoj Engleskoj očekivala eshaton može se mjeriti samo s jasnoćom kojom je razumjela predmete povezane s učenjem o drugom adventu. Samuel Smith, jedan od mnogih puritanskih teologa istjeranih nakon Obnove,² napisao je 1518. *The Great Assi-ze, or, Day of Jubilee*, popularno djelo koje je do kraja stoljeća doživjelo najmanje trideset i devet izdanja, a koje su sigurno pročitali tisuće u zemlji. "On će doći kao kralj", objavio je Smith, "u sili i slavi, a čuvat će Ga i pratiti mnoge tisuće nebeskih vojnika, svi Njegovi sveti anđeli."²

Bilo je u sedamnaestom stoljeću nešto odstupanja od gledišta da će Kristov dolazak biti doslo-van, osobni i slavan, "u tijelu", da citiramo John Seagara, još jednog puritanskog propovjednika. Seagar je u djelu *Discovery of the World to Come*, inače važnom doprinosu literaturi o drugom adventu u vrijeme kad su ekstremnija gledišta počela dobivati na zamahu, ispitao doslovce svaki

2 * Obnovi monarhije 1660. brzo je slijedilo zakonodavstvo koje je puritanizam u Engleskoj lišilo građanskih prava i zaustavilo neprekidni razvoj puritanskog evangeličkog utjecaja. Različito se procjenjuje da je Aktom uniformnosti od 17. kolovoza 1662. bilo iz svojih nastambi uklonjeno između 1700 i 2000 klerika, "krema engleskih evangeličkih propovjednika".

vid adventne nade, naglašavajući da tjelesni i vidljivi Kristov povratak na kraju vremena treba razlikovati od svakog "duhovnog" dolaska pojedinom vjerniku posredstvom Svetoga Duha.³

Ovu je misao preuzeo Christopher Love, prezbitarijanski propovjednik, koji je također mnogo pisao o adventnoj nadi kako je iznesena u Svetom pismu. Love je isticao da je koncept spiritualiziranog drugog adventa devijacija koju je u trećem stoljeću uveo Origen, i da ga ne treba smatrati biblijskim. U vezi s tim Love objašnjava: "Bila je velika Origenova greška, premda je opet zastupao Kristov dolazak, što zastupa Kristov dolazak u duhu. Zato u tekstu u kojem piše: 'Vidjet će Sina Čovječjega gdje dolazi na oblacima', Origen razumije da su oblaci sveti, jer u Pismu piše da su vjernici oblak svjedoka. No to je izvrtanje cijelog biblijskog teksta i pretvaranje cjelokupnog Pisma u alegoriju i metaforu... To spominjem samo zato da opovrgnem one koji slijede Origena pa Kristov dolazak pretvaraju u duhovan, u dolazak u srca svetih."⁴

U skladu s mnogim biblijskim tumačima svog vremena, Love priznaje da Biblija govori o Kristovom dolasku, ili javljanju, na više načina. U *Heaven's Glory, Hell's Terror* Love je ukazao na tri Kristova dolaska spomenuta u Bibliji, prvi je u tijelu prigodom utjelovljenja, drugi je "duhovni" dolazak preko evanđelja, a treći konačno javljanje na sudu posljednjeg dana. Love je naglasio da je ovaj posljednji dolazak na sud o kojem je riječ u Kološanima 3,4 i Ivanu 14,3 – što su tekstovi na kojima se temelje njegova djela: *Heaven's Glory* na jednom, a *Penitent Pardoned* na drugom tekstu. Zato, kad se govori "da se Krist javlja, pod time se podrazumijeva slavna manifestacija Isusa Krista na zemlji u vrijeme kad će doći u posljednji dan"⁵ i "isti Isus kojega ste vidjeli da uzlazi, sići će, tako da se ne može reći da Krist dolazi u duhu, već u osobi"⁶

Osim sigurnosti s kojom su očekivali Kristov drugi dolazak, po svemu sudeći ne može se govoriti o nekom širem slaganju među puritanskim teolozima osim u onome što Love ovdje opisuje kao "slavnu manifestaciju". Usherov opis Kristova dolaska na kraju vremena "okruženog ognjenim plamenom, u pratnji sve vojske izabranih anđela"⁷ možemo usporediti s Robert Boltovim "dolaskom na oblacima u sili i velikoj slavi".⁸ John Owen u tumačenju Poslanice Hebrejima, napisanom 1680. govori o "blještavilo koje ispunjava cijelu zemlju svojim zracima",⁹ što je kasni odjek ranijeg opisa adventa Thomasa Taylora kako ga nalazimo u njegovom komentaru Poslanice Titu, objavljenom u Cambridgeu 1619. – "u slavi koju jezikom nije moguće opisati, ni se ljudskim umom može zamisliti".¹⁰

Baxter dodaje: "Čini mi se da Ga vidim kako dolazi na oblacima, u pratnji svojih anđela u sili i slavi."¹¹ Malo je tumača doktrine o drugom dolasku u sedamnaestom stoljeću koji prenose vijest nade jače od Baxtera: "Kad su se tako rezale grane i širili plaštev i klicalo Hosana Onome koji ulazi u Jeruzalem jašući na magarcu, što će tek biti kad On dođe sa svojim anđelima u svojoj slavi? Ako se u onima koji su Ga slušali kako propovijeda evanđelje o kraljevstvu srce okrenulo pa su se vratiti i rekli: 'Nikada čovjek nije govorio kao ovaj čovjek', onda će oni koji promatraju Njegovu slavu i Njegovo kraljevstvo sigurno reći: 'Nikad nije bilo takve slave kao što je ova.'"¹²

U pokušaju da objasne pravu narav drugog adventa, puritanski teolozi su često uspoređivali Kristov drugi dolazak na kraju vremena s Njegovim prvim dolaskom prigodom utjelovljenja. "Kad je naš Spasitelj Isus Krist živio na zemlji, došao je u bijedi, vrlo jednostavan i skroman", rekao je Samuel Smith, "ali sada će doći kao kralj, pun sile i slave."¹³

Christopher Love je, pak, nedvosmislen u opisu načina adventa: "Kad se Krist prvi put pojavio, došao je u obličju sluga; kad se bude pojavio po drugi put, doći će kao kralj. Prigodom svog

prvog dolaska pojavio se u skromnim jaslama, a prigodom svog drugog dolaska On će sijati u slavi u oblacima. Prigodom Njegovog prvog dolaska društvo su mu pravile samo životinje, a kad bude došao po drugi put pratit će Ga sveti i anđeli.”¹⁴

Takve koncizne izjave o načinu na koji će Krist doći još su ranije prikazane u epskoj pjesmi Sir Williama Alexandera, u nekih tisuću četiri stotine kitica, “Dooms-day; ili Veliki dan Gospodnjeg suda” (1614):

Tko može opstati pred tom slavom
koja ubija žive, a mrtve podiže,
u pratnji eskadrona, sjajno plamtećih anđela,
kome tisuće služe, desetine tisuća odaju hvalu?
Moja duša očarana kupa se u tom svjetlu
koje će u jednom trenutku zabljesnuti svijet.¹⁵

Ako poezija u svemu nije bila ono što bi mogla biti, teologija je bila besprijekorna i ljudi su se općenito složili u iščekivanju slavnog, vidljivog adventa i osobnog i doslovnog javljanja Krista na kraju vremena.

Ali kad će doći do adventa? U pokušaju da odgovore na ovo teško pitanje puritanski teolozi i propovjednici su bili svjesni da pred sobom imaju problem koji ide unatrag do najranijih dana kršćanske crkve. Thomas Hall je predstavnik svog doba u ponavljanju novozavjetnog tona neposrednosti kad kaže: “Dani u kojima živimo su posljednji dani. Naša su vremena posljednja vremna... ovo je posljednji čas... i na nas će doći kraj svijeta.”¹⁶

Puritanci sedamnaestog stoljeća, zapravo djeca Reformacije i u okviru teologije Reformacije koja je sama bila proizašla iz okvira Novog zavjeta, mogli su dati samo jedan odgovor. Krist će doći skoro. Kraj sadašnjem poretku je sasvim blizu. Kako to Hall opet ističe: “Ako je apostol prije tisuću šesto godina smatrao da je dan Gospodnji blizu, mi možemo s pravom zaključiti da je sada stvarno blizu.”¹⁷

Puritanski propovjednici se nisu nastojali odvojiti od novozavjetnog naglašavanja neposrednosti adventa ili od ponavljanja naglasaka koji su isticali raniji naraštaji. Henry Symons uzima sredinu između obuzdanog iščekivanja i neobuzdane špekulacije: “Neće trebati dugo da ovaj Sudac dođe, premda se ne usuđujem reći s Alstedom u njegovom Chronolu da to treba biti 1657. godina jer se brojna slova nalaze u *Mundi Conflagratio*, niti s Napierom da će to biti 1688. godina jer to su *Arcana coeli*, ali s Bucanonom mogu reći: ako su tisuću šesto i šezdeset godina ranije bile *ultimum tempus*, onda je ovo *ultimum temporis*. Mogu reći s Tertulijanom: to je *clausulum seculi*; s Austinom; Krist je *in proximo*; s Ciprijanom: on je *supra caput*; da, mogu ovdje o nekima reći kao što je bilo rečeno za Šimuna, da ovaj život neće proći prije nego što će vidjeti Gospodina Krista... On je na krilima, On dolazi brzo, On će biti ovdje prije no što će većina toga biti svjesna.”¹⁸ Pozivanje na crkvene oce pomoglo je jačanju poštovanja prema učenju o Kristovom dolasku, stavljajući ga ponovno u kontekst Novog zavjeta i teologije koja je slijedila neposredno nakon novozavjetnog vremena.

Osvjedočenje da je Kristov dolazak blizu bilo je u sedamnaestom stoljeću vrlo rašireno u Engleskoj, ali kako to jasno pokazuju Henry Symons i mnogi drugi, bilo je to osvjedočenje koje se moglo držati bez uplitanja u hirovito određivanje datuma ili subjektivno tumačenje proročanstava. Kad su ovi ljudi i njihovi suvremenici proučavali Bibliju, otkrili su stalno isticanje eshatona.

Vidjeli su da je sam Krist nadugačko govorio o posljednjim danima i kraju povijesti ovog svijeta, i da je prva crkva nastavila svoju misiju u svijetu po svemu sudeći krijepljena nadom u skoro ispunjenje Kristovog obećanja.

Kad je puritanski apologeta nastojao obnoviti duh i slovo novozavjetne eshatologije, on se neminovno poistovjetio s nadama prve crkve. Zato se za Richarda Baxtera ovaj sudbonosni dan "približava", "nije daleko", "dolazi naglo", a Thomas Adams, čije je iznenađujuće tumačenje Druge poslanice Petrove predstavljalo više od tisuću šesto stranica velikog formata, objasnio je: "Vrijeme od Kristovog uzašašća do kraja svijeta nazvano je *Dies extrema*, posljednji dan, jer mu ono neposredno (bez ikakve opće promjene) predstoji. U dane apostola ovo vrijeme nije bilo daleko pa sad mora biti jako blizu: ako je ono bilo *ultima dies*, ovo je *ultima hora*: ili ako je ono bilo *ultima hora*, posljednji čas, onda je ovo *ultima horae*, posljednja minuta."¹⁹

Hall je jedan od mnogih iz sedamnaestog stoljeća koji na sve vrijeme poslije Novog zavjeta gleda u eshatološkom smislu. Posljednji dani su otpočeli apostolima i dobrim kršćanima dolikuje da uvijek žive u iščekivanju posljednjeg ispunjenja. Ispovijedanjem nade u neposredni dolazak, propovjednici puritanizma jasno su osjećali povezanost s prvim Kristovim apostolima, i Baxter govori u ime mnogih kad usklikuje: "Kako je blizu ovaj najblagosloveniji radostan dan? On dolazi iznenada, onako kako će On doći i neće okasnuti."²⁰

Osnova eshatološke nade

Korijen eshatološke nade u sedamnaestom stoljeću bio je bezuvjetno prihvaćanje Pisma kao jedinog izvora vjere i nauka. Puritanski apologeta, u želji da potvrdi neku točku doktrine, instiktivno se obraćao Bibliji. James Ussher je tvrdio: "Knjige Svetog pisma su potpuno dovoljne za poznavanje kršćanske religije jer u najvećem obilju sadrže sve doktrine potrebne za spasenje."²¹ Richard Baxter je u *Saints' Everlasting Rest* slično objavio: "Pismo koje nam obećava ovaj početak je savršeno nepogrešiva Božja riječ i zakon."²² Christopher Love poziva čitatelje: "Nastojte da Božju Riječ učinite mjerilom prema kojem ispitujete i dokazujete sve doktrine koje čujete, i ako se propovijeda (pa bilo to i preko nekog anđela s neba) nešto što nije u skladu s Božjom Riječi, ne vjerujte."²³

Za pravog puritanca Biblija je bila autoritet, ne samo u svom zapisivanju prošlosti i smjernicama za sadašnji život i učenje vjernika, već i u svom opisu budućeg kraja za crkvu. John White, inače veoma poznat u osnivanju Massachusetts Company, a bio je i član Westminsterске skupštine, također je zastupao suštinsku povezanost prošlosti, sadašnjosti i budućnosti u Svetom pismu:

"Sve što je nekoć napisano, napisano je nama za pouku...; zakon da nas upućuje, proročanstva za razmatranje njihovih ostvarenja u odgovarajućim događajima, obećanja za našu utjehu, primjeri zla nama za upozorenje, primjeri dobra da ih oponašamo, a na poslijetku događaji, određeni mudrošću i promislom Božjim za primjer i uzor, koji prikazuju naše stanje bilo kakvo je sada i zašto je takvo ili što možemo očekivati da će biti kasnije."²⁴

Vrijednost prošlosti i sadašnjosti na ovaj je način u njihovom konačnom ispunjenju u budućnosti. Iz ove bibliocentrične eshatološke nade proistječe u puritanskoj teologiji prepoznavanje suštinske pravednosti i povijesnosti vjerovanja u Kristov drugi dolazak. U *Penitent Pardoned* Christopher Love iznosi učenje o drugom adventu kao integralni element u povijesnoj kršćanskoj vjeri. O Ivanu 14,3 Love komentira: "Ovaj tekst u svojim najmaterijalnijim i temeljnim točkama

sadrži sve doktrine kršćanstva”, posebno “veliku doktrinu o Kristovom drugom dolasku.”²⁵

John Owen, poznati puritanski teolog, tvrdi slično: “Kristovo javljanje drugi put, Njegov povratak s neba da dovrši spasenje crkve, veliko je temeljno načelo naše vjere i nade.”²⁶

Richard Sibbes (1577.–1635.), raniji promicatelj drugog adventa, čija su djela posmrtno objavljena između 1635. i 1650., govorio je: s obzirom da je Kristov dolazak osnova kršćanske doktrine, on treba biti težnja crkve. “Namjera je crkve da prije Kristova dolaska dobri ljudi budu poznati po svojoj želji za Njegovim dolaskom. Zato su sveti ljudi opisani kao oni koji su čekali utjehu Izraelovu. O, Gospodine, dođi brzo, dođi u tijelu. No budući da je sada prvi dolazak prošlost, oni čeznu za Njegovim drugim dolaskom i zato ih u Poslanici sv. Pavla opisuje kao one koji s ljubavlju čekaju Kristov dolazak.”²⁷

Što više, takvo je očekivanje karakteristika prave crkve, izabrane zaručnice nebeskog Zaručnika. Sibbes također bilježi: “Kao što građanski brak predstavlja ugovor, tako je i s duhovnim; a kad postoji ugovor, onda postoji i prihvaćanje drugog Kristovog dolaska; ugovorni bračni drug na dan vjenčanja mora reći ‘Amen.’”²⁸ Nada u drugi advent bila je u puritanskoj teologiji povezana s Božjom namjerom otkrivenom Njegovom narodu. William Jenkyn je logično pitao: “Ako su se druga proročanstva u Pismu, posebno ona vezan uz prvi Kristov dolazak, stvarno ispunila, zašto sumnjamo u stvarnost Kristovog drugog dolaska?”²⁹ Na Jenkynovo pitanje, koliko god ono bilo retoričko, već je odgovorio Richard Baxter: “Kao što Krist nije propustio doći kad se navršilo vrijeme, točno onako kako su Daniel i drugi prorekli Njegov dolazak, tako će kad se navršši i ispuni vrijeme On doći drugi put.”³⁰

Upravo navedene izjave sugeriraju da je u puritanskoj teologiji prepoznata veza između utjelovljenja i Kristovog drugog dolaska. Prema njoj, u stvari, drugi advent je potreban i neizbježan teološki nastavak prvoga. “Prvi i drugi Kristov dolazak su tako tijesno povezani”, tvrdio je Richard Sibbes, “da se često spominju zajedno kao obnova naše duše i obnova našeg tijela, usvajanja naše duše i usvajanja našeg tijela, otkup naše duše i otkup našeg tijela.”³¹ Krist mora ponovo doći da dovrši djelo spasenja koje je otpočeo svojim prvim dolaskom na zemlju. Nema sumnje da bi mnogi rekli kako to djelo ne može biti dovršeno ili djelotvorno dok se Krist ne vrati.

Ideja da je postojala teološka veza između dva Kristova adventa i da se na kraju odnosila na Božje otkupiteljske nakane u Kristu, nigdje nije tako snažno predstavljena kao u uvodu djela *The Salvation of the Saints by the Appearances of Christ* (1653.) Johna Duranta. Durant je objasnio da je osvjedočen kako se mnogi kršćani zadovoljavaju razumijevanjem onoga što je postignuto na križu pa ne idu dalje u uvažavanju Kristovog otkupiteljskog djela. Po njegovu mišljenju to nije najbolje, budući da konačno i potpuno spasenje čovjeka ovisi i o djelu što ga je Krist ostvario poslije svoje smrti i uskrsnuća. Premda ne može biti rasprave o tome da je Kristova pomirbena žrtva srž Božjeg plana otkupljenja, ona ipak nije cijelo Kristovo djelo. Iako je bila *medium impetrationis*, ona nije bila *medium applicationis*. Spasenje je bilo *ostvareno* ali ne i *dovršeno*. Iza križa “bilo je dosta toga što je još trebalo učiniti... primijeniti na nas”.³² Tako je božanski otkupiteljski cilj bio uvelike unaprijeden Kristovom svećeničkom službom na nebu, a dostići će vrhunac prigodom Njegovog drugog dolaska.

Za Duranta kao i mnoge druge teologe sedamnaestog stoljeća, vjernikovo spasenje sastojalo se u nadi, udaljenoj, u s pravom pripadajuću, premda odloženu, baštinu nepunoljetnog baštinika. Premda postignuta i zajamčena, ona još nije opipljiva stvarnost, iako je Durant pazio da naglasi

kako je "isto tako sigurna kao da je imamo".³³ Haljina je osigurana, kao i kruna, a Gospodin će pri svom dolasku dati oboje. "Krist čuva krunu do dana svog dolaska i kraljevstva, i u taj će vam je dan dati."³⁴ Sibbes je rekao da će Krist prigodom svog drugog dolaska "usavršiti naše spasenje", Love da "ćete tada biti spašeni do kraja", a John Owen je s nešto više finese dodao: "Kraj Njegova javljanja je *eis sōtērion*, spasenje onih koji Ga iščekuju."³⁵

Bilo da se radilo o ostvarenju ili dovršenju vjernikova spasenja, ili o tome da postane stvarnost ili da svetog uzme sebi, vjernicima u puritanskoj Engleskoj bilo je jasno da se posljednje poglavlje u sagi čovjekova otkupljenja ne može napisati dok se Krist na kraju dana ne vrati kao što je obećao.

Soteriološki značaj drugog adventa

William Haller je usmjerio pozornost na teološki redosljed kojim je vjernik u sedamnaestom stoljeću mogao dobiti spasenje. "Izbor ÷ poziv ÷ opravdanje ÷ posvećenje ÷ proslavljanje nije bila samo apstraktna formula. To je postalo uzorkom za najdublje iskustvo ljudi tijekom mnogih generacija."³⁶ Prema razumijevanju većine puritanaca, proslavljanje prigodom Kristova dolaska za pečatit će njihovo iskustvo u sadašnjem životu i djelotvorno ih pripremiti za život koji će doći. Milton je iz doktrine o "savršenom proslavljanju" izvukao argument o potrebi za drugim dolaskom. U svom djelu *Treatise on Christian Doctrine* Milton suprotstavlja "nesavršeno proslavljanje koje vjernik postiže u ovom životu" sa "savršenim proslavljanjem koje se ostvaruje u vječnosti". O ovom drugom kaže: "Njegovo ispunjenje i ostvarenje započet će od razdoblja Kristovog drugog dolaska do suda i uskrsnuća mrtvih."³⁷ Za Milтона je vjernikovo proslavljanje bitan čimbenik u otkupiteljskoj nakani evanđelja. To je proces koji počinje u ovom životu, ali se u potpunosti ne ostvaruje do drugog adventa.

Drugi puritanski teolozi su dijelili slične poglede o doktrini proslavljanja. Za Christophera Lovea proslavljanje je svakako bilo buduće stanje vjernika "da ćemo se radovati s Kristom kad dođe kraj ovome svijetu", a ono će se ostvariti kad se Krist "pojavi da sudi svijetu".³⁸ U svojoj knjizi *The Glorious Day of Saint Appearance* Thomas Boorks jasno kaže: "Kad se pojavi po drugi put... On će se pojaviti proslavljen, a tako i svi Njegovi sveti."³⁹ Za Milтона, Lovea i Brooksa proslavljanje vjernika povezano je s vrhovnim ciljem evanđelja i uvjetovano drugim dolaskom.

Ljudi sedamnaestog stoljeća vidjeli su još jedan element dovršenja Kristovog otkupiteljskog djela. Ne samo što je bilo bitno da Krist to djelo dovrši radi čovjeka, ono je bilo jednako bitno i radi Njega samoga. On je otpočeo djelo i bilo je nezamislivo da bi ga ostavio nedovršenog. Budući da je poduzeo da čovjeka vrati u punu zajednicu s Bogom, i nakon što je činom pomirenja na križu postigao pomirenje između Boga i čovjeka, bio je dužan sve privesti pravednom i zadovoljavajućem kraju. To će učiniti i može učiniti samo prigodom svog drugog dolaska.

Richarda Sibbesa je ovaj argument uvjerio jer je nagovijestio da će drugi advent usavršiti ne samo crkvu i pojedinog vjernika, već i samog Krista. "Krist je u neku ruku nesavršen do posljednjeg dana, do svog drugog dolaska", ustvrdio je Sibbes, objašnjavajući: "Mistično Kristovo tijelo je Njegova punina. Krist je naša punina, a mi smo Njegova punina; no Kristova će se punina ostvariti kad svi udovi Njegovog mističnog tijela budu prikupljeni i sjedinjeni; glava i udovi čine jedno prirodno tijelo... U tom smislu Krist nije potpuno slavan do tog vremena."⁴⁰ Ovdje je istaknuta gotovo božanska obveza, samonametnuta naravljju božanstva, da sve dovede slavnom dovršetku.

Drugom prigodom je Sibbes pisao da Krist mora doći po drugi put “da učini kraj onome što je započeo”.⁴¹

Još jedan prikaz tog argumenta potekao je iz logike onoga što bismo mogli opisati kao stalno Kristovo djelo za čovjeka. Kako to sugerira Hallerova soteriološka formula, u sedamnaestom stoljeću vjernik je shvatio da se Kristova pojava među ljudima ne treba smatrati samo činom koji se zbio u određeno vrijeme u povijesti, već više stalnom i suvremenom činjenicom. Zato Christopher Love drugi dolazak nije smatrao izoliranim događajem na kraju vremena, već dijelom neprekidnog procesa koji se kretao prema konačnoj potpunoj i skladnoj obnovi zajednice između čovjeka i Boga. Ovaj proces koji je otpočeo na križu, nastavljen je otad i uključuje ovim redosljedom: Kristovo uzašašće na nebo, Njegovu svećeničku službu na nebu, Njegov drugi advent, uskr-snuće mrtvih i “veliku doktrinu o toj vječnoj zajednici koju će sveti uživati s Kristom na nebu”.⁴²

Spisi Christophera Lovea i Johna Duranta pokazuju: ako se Kristovo uzašašće i svećenička služba mogu prikazati nužnim dijelovima ovog trajnog djela, iz toga će prirodno proizaći da se drugi dolazak, s obnovom i obnovljenom zajednicom, treba promatrati u istom svjetlu. Stoga Love, prije nego što raspravlja o drugom adventu, u cjelokupnom Kristovom djelu naglašava važnost Njegove posredničke službe na nebu. On je ušao “u samo nebo, da posreduje za nas pred licem Božjim”.⁴³

Love nastavlja tvrditi da se Kristovu posredničku službu na nebu treba smatrati još bitnijom za Njegovo osobno pojavljivanje na zemlji. Samo onda kad ispuni službu velikog svećenika na nebu, Krist s pravom može posredovati za sve ljude. To nije mogao učiniti dok je tijelom bio na zemlji, “stoga imamo veliku prednost u tome što je Krist uzašao na nebo”.⁴⁴

John Durant se poslužio analogijom službe u Svetištu starozavjetnog Izraela. Durant je tvrdio da u obredu Svetišta nije bilo dovoljno samo prinijeti žrtvu. Bilo je potrebno krv žrtve prenijeti u samo Svetište. Značenje žrtvenog sustava je bilo nepotpuno dok se tako nije postupilo s krvlju. Zatim Durant nastavlja: “Kad je Krist umro, zaklana je žrtva, krv prolivena, i poslije toga više nije bila potrebna žrtva; u tom smislu sve je bilo dovršeno. Ali još uvijek nije bilo učinjeno sve dok Kristova krv nije unesena u Svetište, a to se nije dogodilo dok se Krist nije vratio na nebo da se tamo pojavi kao naš veliki svećenik.”⁴⁵ Kad su tako utvrdili potrebu za Kristovom službom velikog svećenika, Love i Durant su prešli na raspravu o učenju drugog adventa u svom logičnom redosljedom ostvarenja Kristovog djela za čovjeka. Krist je dragovoljno poduzeo spašavanje čovjeka u odgovoru na čovjekovu potrebu, i moralni pritisak da to djelo dovrši bio je neupitan.

Još jednu dimenziju učenju o Kristovom drugom dolasku dao je Richard Baxter. “Braćo i sestre kršćani, kakav će to biti dan kad će nas koji smo bili zatvorenici grijeha, grješnika, groba, uzeti sam Gospodin.”⁴⁶ Baxter ovdje ukazuje na nadu koja je povezana s određenim događajem u vremenu. Ljudi su “grobom”, kao i grijehom bili vezani i spriječeni da uživaju puninu zajedništva s Bogom za koje su stvoreni. Stoga tek kad grob bude pobijeden i njegovi zarobljenici oslobođeni, vjernik može ući u vječni život u najširem smislu.

Ograničenja smrtnosti trebaju biti nadvladana, i kad govori o vječnom počinku svetih, Baxter govori više nego o oslobađanju duše od tijela prigodom smrti. Moramo znati da prema Baxterovu gledištu počinak svetih počinje smrću kad se duša oslobađa od tijela, ali je to samo djelomičan počinak. Puninu počinka sveti postižu tek kad se duša i tijelo ponovo sjedine i Baxter s pouzdanjem iščekuje taj dan kad će “savršena duša i tijelo zajedno” stupiti pred Boga.⁴⁷ Ovo bitno sjedinjenje

tijela i duše ostvarit će se u "taj najblagosloveniji radosni dan", odnosno prigodom drugog Kristovog dolaska. S ovom sigurnošću Baxter može s pouzdanjem povjeriti cijelo svoje biće grobu: "O, neka što prije dođe taj veliki dan uskrsnuća! Kad će odjeknuti tvoja zapovijed i nitko neće biti neposlušan; kad će more i kopno dati svoje taoce i kad će se probuditi svi koji spavaju u grobovima, i mrtvi u Kristu uskrsnut će najprije... zato se usuđujem svoje truplo položiti u prah, povjeravajući ga, ne grobu, već Tebi; i zato će moje tijelo počivati u nadi, dok ga ne uskrsneš da dobije vječni počinak."⁴⁸ Činom otkupljenja na križu "Krist je kupio cijelog čovjeka pa će cijeli biti sudionikom vječnih blagoslova ove kupovine."⁴⁹ Ukratko, punina i blagoslovljenost vječnog života može se ostvariti samo uskrsnućem tijela.

To je ponovo vijest Christophera Lovea kad tvrdi da je "glavni cilj Kristovog ponovnog dolaska" uskrsnuće tijela.⁵⁰ Upravo to John Durant misli kad objavljuje: "Spasenje je doista vaše tek u posljednji dan."⁵¹ Cijela doktrina uskrsnuća tijela je zbog toga uglavnom pitanje vjernikova osobnog spasenja. "Vi ste već izbavljeni u svojim dušama", kaže Durant, "ali vaša tijela još nisu otkupljena... u onaj dan nećete imati samo spasenje duše, već i spasenje tijela."⁵² Konzensus mišljenja u puritanskoj Engleskoj bio je da se kršćanska nada nije toliko oslanjala na to da duša poslije smrti nadživljuje tijelo, koliko god ova doktrina bila nesumnjivo univerzalna, koliko na novo stvaranje cijelog bića. Kad je David Dickson govorio o "potpunom ostvarenju spasenja vjernika", rekao je to izrazima Kristova dolaska i uskrsnuća tijela.⁵³ Onaj koji je isprva oblikovao čovjeka od praha zemaljskog i proglasio ga savršenim, izvest će iz groba mnoštvo s tijelima koja ne budu podložna "bolestima i slabom zdravlju, slabostima i deformitetima, sakatostima i groznim oblicima."⁵⁴ Ovdje ponovo nailazimo na element proslavljanja, nade u osobno i savršeno spasenje. Sveti u Engleskoj sedamanestog stoljeća se nisu stidjeli ispovijedanja ove nade.

Djelovanje proročkog tumačenja

Tijekom razvoja engleske Reformacije došlo je i do obnove zanimanja za tumačenje apokaliptičkih proročanstava. Učeni Joseph Mede je o Danielovoj knjizi i Otkrivenju primijetio: "Zamišljam Daniela da je *Apocalypsis contracta*, a Otkrivenje *Apocalypse explicata*, s tim što obje raspravljaju o istom predmetu."⁵⁵ Oko ovog odnosa između Daniela i Otkrivenja među puritanskim tumačima nikad nije bilo sumnje, i kako je sedamnaesto stoljeće protjecalo, proučavanje proročanstava postalo je dalekosežan čimbenik. Suvremeni povjesničar William Lamont primijetio je utjecaj teologa šesnaestog stoljeća na kasnije apokaliptičke tumače, posebno na Thomasa Brightmana koji, da citiramo Lamonta, "priznaje da duguje 'našem John Foxeu' za njegov pionirski rad na području apokaliptičkog tumačenja."⁵⁶ Međutim, kasnije se pokazalo da Foxeov doprinos tumačenju proročanstava u Engleskoj nije bio tako utjecajan kao doprinos njegovih učenika, jer je tek nakon isteka šesnaestog stoljeća proučavanje Daniela i Otkrivenja dostiglo najznačajniju točku.

S Brightmanom dolazimo do skupine ljudi u prvim godinama puritanizma, čiji su pokušaji da populariziraju knjige Daniela i Otkrivenje imali dalekosežniji utjecaj na tumačenje proročanstava u Engleskoj no što je to itko do njih mogao zamisliti. Zajedno s Johnom Napierom, škotskim matematičarom i pronalazačem logaritma, Arthur Dent, puritanski župnik u South Shoeburyju u pokrajini Essex, i Joseph Mede, kembridžski znanstvenik kojeg *Dictionary of National Biography* opisuje kao "čovjeka enciklopedijskog znanja", Brightman je proučavanju proročanstava dao važ-

nost time što se držao eshatološkog tona svog vremena. Tumačenje proročanstava svakako ovoj četvorici prvih tumača duguje poštovanje što ga je uživalo u cijelom sedamnaestom stoljeću.

Napierovo djelo *A Plain Discovery of the Whole Revelation of St. John* pojavilo se prvo 1593. i doživjelo ponovna izdanja 1594., 1611., 1641. i 1645., s tim što je dvaput izdano na nizozemskom, a četiri puta na francuskom između 1600. i 1607. Froom bilježi kasniji komentar Adama Clarkea o dalekosežnom utjecaju Napierova djela: "Izlaganja i računanja lorda Napiera bila su toliko uvjerljiva da u Europi vjerojatno nije bilo protestanta koji, nakon čitanja njegovog djela, nije bio istog mišljenja."⁵⁷

Djelo Arthura Denta, *The Ruin of Rome*, tumačenje Otkrivenja koje je izostavljeno iz Froomove knjige *Prophetic Faith of Our Fathers*, uživalo je čak veću popularnost od Napierova djela, s tim što je između 1603. i 1662. doživjelo najmanje jedanaest izdanja. Brighmanovo zanimanje za tumačenje proročanstava obuhvatilo je Danielovu knjigu i Pjesmu nad pjesmama te Otkrivenje, premda je ova posljednja bez sumnje bila najpopularnije od njegovih djela, izdana prvi put na latinskom 1609. i 1612., a na engleskom 1611., 1615., 1616. i 1644.

Učeni Joseph Mede je bez sumnje bio najplodniji i najutjecajniji pisac u ovoj prvoj skupini. Medeovo djelo *Clavis Apocalyptica*, prvo i najznačajnije od njegovih djela o proroštvu, izdano je triput na latinskom i triput na engleskom jeziku između 1627. i 1650. Medeova druga eshatološka djela, zajedno s njegovom korespondencijom o događajima posljednjih dana koju je vodio s mnogim poznatim ljudima svog doba, ponovo su izdana, zajedno s *Clavis Apocalyptica* ili *Key to the Revelation*, u njegovim djelima koja su se pojavila 1648., 1663., 1672. i 1677.

Napier je shvatio da uključenje Daniela i Otkrivenja u kanon Svetog pisma ima neposredne posljedice. "Zašto su proročanstva Daniela i Otkrivenja dana crkvi... ako je Bog odredio da se ona nikad ne upoznaju i ne razumiju?"⁵⁸ pitao je. Arthur Dent je otišao dalje, smatraju pastoralni kadar odgovornim za tumačenje Otkrivenja: "Držim da je svaki propovjednik evanđelja dužan, koliko to stoji do njega, propovijedati učenje Apokalipse onima koji su mu povjereni kao vjernici."⁵⁹

Premisa da su Daniel i Otkrivenje bitan dio svetog kanona bila je isto tako temeljna za baptističkog pastora kao i za anglikanskog teologa. William Hick, usred nemira uzrokovanog ekstremistima Pete monarhije, napisao je komentar na Otkrivenje s izričitom svrhom "da noge svetih zadrži na pravom putu, da se ne spotaknu lažnim tumačenjem i primjenom ove knjige proročanstava"⁶⁰ Hick je u svom djelu *Revelation Revealed*, premda zamišljenim da bude korektiv "divljim primjenama" proročkog simbolizma, ipak tvrdio da "ono što je prikazano u ovoj knjizi više nisu tajne i skrivene stvari, već jasna i ostvarena djela među nama."⁶¹ *Revelation Revealed* bilo je posljednje u dugom nizu djela između 1590. i 1660. koja su pošteno nastojala tumačenje proročanstava staviti u okvir prihvaćene doktrinalne ortodoksnosti.

U nastojanju da razumiju značenje apokaliptičkih proročanstava, velika većina puritanskih propovjednika zaključila je da je jedini pravilan pristup Danielu i Otkrivenju ono što će kasnije biti poznato kao historicizam. I rani i kasniji puritanski tumači u suštini su jednoglasni da se Daniela i Otkrivenje treba razumjeti u okviru povijesne konstrukcije. Komentirajući Otkrivenje 1,1 Brightman je objasnio da "stvari treba uzeti jednu za drugom, i od tog trenutka trebaju teći stalnim tijekom, bez prekida, premda konačno ostvarenje treba biti nakon mnogo vremena"⁶²

David Pareus, kontinentalni tumač čiji je komentar Otkrivenja našao širok sloj čitatelja u Engleskoj, tvrdio je da je vrijeme pokriveno ovim proročanstvima bilo "od objave Otkrivenja sve do

kraja svijeta”.⁶³ U predgovoru na tumačenje Otkrivenja Williama Guilda bilo je jasno rečeno da su ova proročanstva obuhvaćala vrijeme od “Ivanovih dana do Kristovog drugog dolaska”.⁶⁴ Dakle u kontekstu ovog povijesnog pristupa, koji je u Danielovim proročanstvima i u Otkrivenju vidio panoramu događaja koji su se odvijali jedan za drugim, obuhvativši dvadeset i više stoljeća crkvene povijesti, puritanski propovjednici nastojali su razumjeti Božje nakane prikazane u proročanstvu.

Praktična primjena historicističke hermeneutike na Danielovu knjigu i Otkrivenje, u vezi s ponovnim otkrivenjem adventne nade u čitavom Svetom pismu, dovelo je do novog naglašavanja Božjeg kraljevstva koje će uskoro doći. Joseph Mede je jednostavno vjerovao da će kraljevstvo, što ga je poistovjetio s crkvom, prolaziti kroz dvije faze, crkva/kraljevstvo “militantno”, koje je osnovano prigodom Kristova prvog dolaska, i crkva/kraljevstvo “trijumfalno”, koje će biti uspostavljeno prigodom drugog dolaska.⁶⁵

Gledište Thomasa Goodwina o kraljevstvu bilo je zasnovano na tumačenju Danielova viđenja o kamenu koji se odnosio na uspostavu Kristovog kraljevstva na zemlji putem uspješnog propovijedanja evanđelja u vrijeme četvrtog svjetskog imperija.³ Eshatološka faza ovog kraljevstva, “svijeta koji će doći”, ostvarit će se potpunom preobrazbom sadašnjem svjetskog poretka.⁶⁶

I Nathaniel Holmes je ovo kraljevstvo vidio u dvije faze. Oslanjajući se za svoje gledište na Danielova proročanstva, Holmes je tvrdio da kraljevstvo kamena predstavlja prvu fazu, od osnivanja crkve do kraja svijeta, dok kraljevstvo gore predstavlja božansko kraljevstvo kakvo će postojati poslije konačnog svrgavanja sila zla.⁶⁷

Postoji jedan zajednički element u ovim argumentima koji vide cijelu povijest kako se kreće prema konačnom ostvarenju Božjeg kraljevstva. Kad o tom kraljevstvu govore u eshatološkom smislu, onda govore o razumnoj kulminaciji nakon vjekovnog razvoja. Božansko kraljevstvo će nadomjestiti sva zemaljska kraljevstva jednostavno zato što je Bog Bog. Daniel je za Boga rekao: “On... ruši i postavlja kraljeve” i put zemaljskih kraljevstava je uvijek određen njihovim konačnim porazom koji će im nanijeti vječno i božansko kraljevstvo.

Nada u uspostavu ovog kraljevstva donijela je novi problem jer su puritanski teolozi, koji su se opredijelili za historicističko tumačenje proročanstava, bili obvezni da u svoju shemu uključe i događaje milenija iz Otkrivenja 20. Kako se proučavanju proročanstava posvećivala sve veća pozornost, pitanje milenija postalo je sve problematičnije kad su tumači shvatili teškoće povezano s tisuću godina Sotonine vezanosti i vladavine svetih. Na kraju se ispostavilo da je najvažnije odrediti odnos drugog adventa prema milenijском razdoblju i kraju svijeta, odrediti narav tog milenija i staviti sve u redosljed koji se neće protiviti cjelokupnom otkrivenju Pisma.

U sedamnaestom stoljeću rasprave nekih su o ovim pitanjima bile, skromno rečeno, vrlo žustre, ali s obzirom na povijesnu perspektivu moguće je iz ovog meteža načiniti neki red i vidjeti da milenijska gledišta koja su se razvila u puritanskoj Engleskoj uglavnom pripadaju trima kategorijama, široko uzevši analognima kasnijoj klasifikaciji amilenijanizma, premilenijalizma i postmilenijalizma. Strogo uzevši, amilenijaliste ne možemo smatrati milenijanistima je su smatrali da je razdoblje od tisuću godina pripadalo prošlosti i da više nema mjesta ni u kakvoj shemi budućih događaja. Premilenijalisti su naglašavali da će milenij otpočeti doslovnim i osobnim drugim Kristovim dolaskom. Postmilenijalisti su također očekivali budući milenij, ali su uglavnom isticali da

3 * Četiri svjetska imperija prikazana u Danielu 2 i 7 bila su, prema puritanskom tumačenju, gotovo isključivo Babilon, Medo-Perzija, Grčka i Rim.

će do doslovnog drugog adventa doći tek na kraju milenija.

Gledište prema kojem je tisuću godina iz Otkrivenja 20 stavljano u prošlost bilo je nastavak teologije s početka Reformacije, pa se moglo pripisati Augustinu koji je milenij izjednačio s čitavom erom između dva Kristova dolaska. Sedamnaesto stoljeće počelo je ponavljanjem Augustinova koncepta, premda u obliku modificiranom protokom tisuću šesto godina. Tumači s početka sedamnaestog stoljeća gotovo su jedinstveno vidjeli milenij kao doslovno vremensko razdoblje, a njegove su glavne značajke bile vezanje Sotone i vladavina crkve. Neoaugustinov koncept milenija i dalje je privlačio mnoge tumače, čak i u godinama kad je ekstremniji milenijanizam postao popularan. William Guild je 1656. zastupa ideju ostvarenog milenija, a sljedeće godine je Thomas Hall ustvrdio: "Svi ortodokсни se jednodušno slažu i zaključuju da je tih tisuću godina već stvar prošlosti."⁶⁸

Očita teškoća kod pokušaja da se milenij smjesti u prošlost bila je što se u povijesti nije moglo naći razdoblje od tisuću godina tijekom kojeg je davao bio djelotvorno vezan i tijekom kojeg je crkva nesmetano uživala mir i duhovni napredak. Nathanael Holmes mogao se složiti s biskupom Prideauxom iz Worcestera da se vrijeme vezanja Sotone poklapalo s vremenom njegove vladavine, ali se nije slagao s biskupovim argumentom da je to vrijeme prošlo. "Sveti još nisu vladali, ne, ne u onim nasumce odabranim tisuću doktorovih godina; ali zablude, progonstva, ratovi i drugo, vršeci pritisak na crkve, kao što smo čuli, obilovali su u to vrijeme."⁶⁹

Ako je tisuću godina trebalo uslijediti nakon vladavine Antikrista, i ako je antikrist treba vladati 1260 godina, te ako je vladavina antikrista trebala biti obilježena krivovjerjem, hulom, idolopoklonstvom i progonstvom, onda ne preostaje drugo nego zaključiti da milenij pripada budućnosti. Takvi su argumenti snažno utjecali na akademske umove uvijekbane u predmetima logike i teologije, i na skromnijeg vjernika koji je bio upoznat samo s učenjima Svetog pisma. Premilenijalizam, kojega je Holmes kasnije zastupao, počeo se javljati u Engleskoj u posljednjoj polovici 1620-tih, i od tog vremena su mnogi vjernici u Engleskoj počeli gajiti premilenijsku adventnu nadu.

Većina onih u sedamnaestom stoljeću koje danas nazivaju milenijalistima u stvari su bili premilenijalisti, očekujući osobni, slavni i neposredni Kristov dolazak, kojemu će slijediti uspostava Njegovog kraljevstva. Sami premilenijalisti su bili podijeljeni, neproporcionalno, između većeg, konzervativnog krila, koje je vjerovalo u duhovnu Kristovu vladavinu preko Njegovih svetih, i radikalnijih elemenata, koji su očekivali da će osobno vladati na zemlji tijekom tisuću godina. Osim ovog razilaženja, oba krila premilenijalista su se uglavnom složila oko većih događaja vezanih uz tisuću godina iz Otkrivenja: oko doslovnog, osobnog adventa, dva doslovna uskrsnuća koja prethode i slijede nakon milenija, postmilenijskog suda i konačne predaje vlasti Ocu zauvijek. Unutar ovog širokog okvira milenijskog iščekivanja bilo je uvijek izuzetaka, ali sveopća popularnost ovoga što smo upravo opisali kao konzervativni premilenijalizam, značajka je ehatološke nade u puritanskoj Engleskoj i jedinstven doprinos sedamnaestog stoljeća tumačenju milenija u narednim godinama.⁷⁰

Djelovanje adventne nade

Puritansko naglašavanje eshatologije naučilo je ljude da je nada bitan element kršćanske vjere. Marljivo proučavajući Sveto pismo pobožni i sposobni teolozi su se upoznali s nadom, postavljaje-

nom na nebesima, nadom da će tijelo uskrsnuti u posljednji dan. Čitali su da je kršćanski vjernik rođen u živu nadu, da je baštinik nade u vječni život, da treba iščekivati blaženu nadu, slavno javljanje Kristovo. Sve je to govorilo o budućem kraju vremena, a sveti sedamnaestog stoljeća u Engleskoj se nisu stidjeli ispovijedati takvu nadu.

Upravo je ova nada hrabrila vjernika da ustraje na putu posvećenja i konačnog proslavljanja. Cilj koji je trebalo postići hodanjem po ovom putu bio je pobožnost, dokaz osposobljenosti za vječnost koju će provesti pred svetim Bogom i svetim anđelima. "Ako se tko nada ovom Kristovom dolasku, on će se čistiti od grijeha kao što je on čist. On se neće pojaviti u svojim smrdljivim haljinama, već... će se kao zaručnica pripremiti za dolazak zaručnika."⁷¹ Kao što zemaljska zaručnica ne provodi vrijeme zaruka sanjajući o budućem blaženstvu, već nastoji pribaviti prikladnu haljinu za vjenčanje i izvršiti sve pripreme za budući život, tako crkva i pojedini vjernik trebaju provoditi preostalo vrijeme u pripremi za Kristov dolazak i vječnost koja će slijediti. Kako je Alexander Nisbet objavio, vjerovanje u drugi Kristov dolazak je "posebno sredstvo za poticanje kršćana da rastu u milosti i svetosti."⁷²

Richard Sibbes je isticao da je i suprotno istina. Ako nadu u Kristov dolazak ne prati pozitivno djelovanje u sadašnjem životu vjernika, "onda je ona lažna misao i varljiva maštarija."⁷³ Sibbes također bilježi pozitivno djelovanje kršćanske nade: "Ako iskreno kažemo: dođi, Gospodine Isuse, to će nesumnjivo utjecati na naš život. To će potaknuti sve vrline duše, ako je vjera, uhvatiti je se; ako je nada, očekivati je; ako je ljubav, prigrliti je; ako je strpljenje, pretrpjeti sve za nju; ako je nebesko usmjerenje, osposobiti i pripremiti se za nj."⁷⁴ Stoga pravi kršćani "uvijek žive u iščekivanju Gospodina Isusa na oblacima" s uljem u svojim svjetiljkama i "spremni za Njegov dolazak."⁷⁵

Sve ovo u skladu je sa slovom i duhom novozavjetne eshatološke nade. Thomas Goodwin je dan je od mnogih pisaca iz sedamnaestog stoljeća koji je prepoznao da je crkva u Novom zavjetu živjela u stalnom iščekivanju neposrednog ispunjenja Kristovog obećanja da će se vratiti. Prva je crkva "taj dana imala pred očima" i "hodila gledajući ga"; zato su "postavljeni za primjer" budućim naraštajima u crkvi.⁷⁶ Tako se, prema Goodwinu, cijela lepeza eshatološke doktrine – vjera u Kristov dolazak, tumačenje apokaliptičkog proroštva, računanje biblijske kronologije, razumijevanje vremena, buduće papinstvo, milenij i kraljevstvo – na kraju trebala mjeriti po jednom kriteriju. "Jedina korist od njihova poznavanja", objavio je Goodwin, jeste "pripremiti se za njih... Dan i godina ostvarenja ovih velikih događaja skriveni su od nas, tako da svakog dana i godine moramo biti spremni, bez obzira kad će doći."⁷⁷ Upravo je eshatološko naglašavanje u Novom zavjetu i situacija prve crkve poticala Duranta na savjet: "Na vama je i vašoj mudrosti da se očistite od svake prljavštine i usavršite u svetosti u sinovskom strahu Božjem."⁷⁸ Konzervativni biskup Joseph Hall prepoznao je neminovne posljedice prave eshatološke nade kad je rekao da je pravi kršćanin uvijek spreman za Gospodnji dolazak.⁷⁹

Dok je puritanski vjernik očekivao određeni trenutak u vremenu za konačno ostvarenje svojih nada, on je isto tako razumio da se budućnost pojavljuje iz sadašnjosti. Eshatološka nada nije bila usmjerena isključivo na neki izolirani događaj na kraju vremena, već na kulminaciju božanskog, dugog procesa. Za svijet je ovaj proces bio na djelu od početka povijesti; za pojedinca počeo je djelovanjem božanske milosti prigodom obraćenja. Za čovjeka koji je živio samo za sadašnjost nije bilo budućnost ni nade. Prava nada povezana s posljednjim događajima vodila je crkvu i pojedinog svetog prema budućem konačnom događaju putem sadašnjeg i potpunog opredjeljenja.

Christopher Love je iznio deset propovijedi o Kristovom dolasku i slavi budućeg života kako je spomenuta u Kološanima 3,4. Sve su one bila zasnovane na tri činjenice: da je Krist sada život vjernika, da će se Krist na kraju vremena pojaviti u slavi i da će se vjerni, kad se On pojavi, s Njime pojaviti u slavi. Kao što je već rečeno, Love je tvrdio da su u Svetom pismu prikazana tri Kristova dolaska: prvi je Njegovo javljanje u tijelu kad je na zemlji živio svetim životom; drugi je Njegovo javljanje u životu i kroz život vjernika putem evanđelja, i posljednji, kad će se pojaviti u slavi u posljednji dan. Love zastupa gledište da će se sveti pojaviti s Kristom u slavi na kraju samo ako se sada u njima očituje Njegov sveti život.⁸⁰

Richard Sibbes također razumije ovaj odnos između vjernikova sadašnjeg i budućeg života i koristi sliku vjenčanja zaručnice s nebeskim Zaručnikom na kraju vremena. Prije nego što ovo vjenčanje bude konačno potvrđeno, mora postojati trostruka povezanost Krista s Njegovom crkvom: u zajednici naravi, zajednici milosti i zajednici slave. Za Sibbesa do zajednice naravi došlo je utjelovljenjem, kad je Krist na sebe uzeo ljudsku narav. Do zajednice milosti došlo je pozitivnim djelovanjem evanđelja u životu čovjeka, kad postaje sudionikom božanske naravi. Do zajednice slave doći će na kraju, kad će crkva, pripremljena i usavršena, biti na nebu pred Kristom.⁸¹ Brak se ne može ostvariti do te zajednice slave, a nju nije moguće ostvariti bez zajednice u naravi i milosti. Budućnost, bilo crkve ili pojedinog vjernika, ne može se odvojiti od sadašnjosti. Ona je njen dio, vrhunac u vremenu procesa u povijesti i u životu.

Stvarnost ove nade u osobnom iskustvu pojedinog vjernika izražena je na mnogo načina u spisima puritanskih adventista. Richard Sibbes, na primjer, vidi je kao djelotvorni protuotrov za grijeh: "Nikad duša nije u takvom suglasju kao kad razmišljanja o ovim slavnim vremenima podignu ljubav na najvišu razinu... i dokle god je tako poticana ne može sagriješiti... toliko dugo, dakle, dok svoja srca držimo u blagoslovljenom okviru vjere i u ljubavi prema Kristovom dolasku, ona su neosvojiva."⁸²

Za Thomasa Goodwina nada je brana protiv Sotoninih makinacija. "Što se vrijeme skraćuje, Sotona sve više bijesni i... znajući da su to posljednji dani... trebamo još više nastojati da vršimo Božju službu."⁸³ Za Thomasa Brooksa važno je pripremiti cijelog čovjeka za vječnost. "Oni koji se nadaju vladati s Kristom u slavi, koji su svoja srca usmjerili na to čisto i blaženo stanje... očistit će sebe iznutra i izvana, tijelo i dušu."⁸⁴ Cjelokupno djelovanje nade na život vjernika je vrlo široko. Ona potiče na vršenje dužnosti i na poslušnost.⁸⁵ Ona je izvor bratske ljubavi.⁸⁶ Ona je poticaj da radimo i molimo za druge.⁸⁷ Ona je korijen sreće i zadovoljstva u sadašnjem životu.⁸⁸ Ukratko, nema ni jednog dijela kršćanskog života i doktrine koji ne bi bio osvježen i oplemenjen pozitivnim utjecajem eshatološke nade.

Ova teologija nade je djelotvorno sredstvo koje ruši prepreke između sadašnjosti i budućnost, kako bi u sadašnjost unijela budućnost u obliku dostupnom svakom vjerniku koji za njom teži. Rečeno jezikom onog vremena, Thomas Brooks je to rječito sažeo u uvod svog djela *Heaven on Earth*: "Svetost je srž cjelokupne religije. Svetost je Bog utisnut u dušu; ona je Krist oblikovan u srcu; ona je naše svjetlo, naš život, naša ljepota, naša slava, naša radost, naša kruna, naše nebo, sve naše. Sveta duša je sretna u životu i blagoslovljena u smrti; ona će biti transcendentno slavna u jutro uskrsnuća kad će Krist reći: 'Evo mene i mojih svetih koji su moja radost; evo mene i mojih svetih koji su moja kruna, i zato ću na glavu ovih svetih staviti besmrtnu krunu.' Neka bude tako. Amen, Gospodine Isuse."⁸⁹ Teško je izbjeći zaključku da je adventna nada bila nezaobilazni čim-

benik, možda čak i glavni, u vitalnosti i duhovnosti koja je obilježavala crkvu i pojedinog vjernika u sedamnaestom stoljeću.

Opet se vraćamo Richardu Sibbesu da zamijetimo neposredno značenje odnosa između eshatološke nade u životu vjernika i života crkve. Temeljno zajedništvo vjernika s Kristom i zajedništvo vjernika s vjernikom u crkvi kao posljedicom, vidjelo se u izravnom odnosu prema pozitivnom vjerovanju u Kristov dolazak. Sibbes je stalno ponavljao: "Bračni drug mora biti u stanju reći 'amen' na dan vjenčanja." "To je naklonost milostivog srca, čeznuti za slavim dolaskom Krista Isusa." "Što imamo više Krista u sebi, to ćemo više željeti da nam dođe."⁹⁰ Treba razumjeti zaključak na takvo naglašavanje: "Radimo tako da nam svi kutovi srca budu ispunjeni Kristovim duhom: naše razumijevanje znanjem, naši osjećaji ljubavlju i oduševljenjem, a naša volja poslušnošću. Pozivi Svetog pisma ispunjeni su svom puninom Božjom. Dakle, što više, rastenjem u milosti ovdje ulazimo u nebesko kraljevstvo, to ćemo biti sposobniji za njega i to ćemo više čeznuti za njim."⁹¹ Za Sibbesa, kao i mnoštvo uz njega, zajedništvo s Kristom u slavi bilo je mjerljivo ovisno o zajedništvu s Kristom u milosti. Odnos se nije mogao mijenjati ali nije bio i nedostupan, a vjerovanje u drugi advent djelotvorno je pridonosilo sadašnjem duhovnom stanju vjernika.

No kraj kršćaninove zajednice bio je više od osobnog zajedništva između Krista i pojedinog vjernika koje će dostići vrhunac u nekom budućem trenutku. Cijela je crkva trebala crpsti blagoslov iz nade u drugi advent, blagoslov vezan uz jedinstvo vjernika s vjernikom, a upravo je to bilo element zbog kojeg je Sibbes bio zabrinut. U predgovoru svom djelu *Glorious Feast of the Gospel* Sibbes žali što su mnogi po svemu sudeći izgubili ovaj neophodni odnos: "Šteta što su kršćani izgubili dosta od svoje zajednice s Kristom i njegovim svetima."⁹² Bilo je potkopano upravo ono iskustvo na kojemu je počivala buduća slava crkve i vjernika, a razlog tomu je bio jasan: "Oni su na žalost raspravama odbacili i oslabili život vjere i snagu pobožnosti te je pretvorili u suhe i bezvodne rasprave o upravljanju crkvom i državom."⁹³ Pažnju mnogih zaokupljale su drugorazredne stvari i Sibbesova je briga očita. Neka poruka crkve ima prednost pred njezinom mašinerijom. Neka se vjernici vrate jedinstvu s Kristom i jedan s drugim ponovnim otkrivanjem onoga što je bitno. Polazeći od tog zaključka Sibbes je počeo izlagati učenje o drugom adventu kao integralnom dijelu cjelokupne vijesti Novog zavjeta.

Drugi utjecajni propovjednici u sedamnaestom stoljeću izrazili su slične misli. Edmund Calamy i Stephen Marshall, oba umjerena i cijenjena, žalili su zbog podjele koja se pojavila u crkvi i kraljevstvu. Marshall je opisao mnoštvo sekta na koje se crkva podijelila kao "epidemiju bolesti... koja godi Sotoni."⁹⁴ Podjela u crkvi je očito bila prepreka za ostvarenje božanske nakane i dok su neki besumnje očekivali da se željeno jedinstvo ostvari parlametarnim zakonima i uspostavom državne crkve, bilo je mnogo onih koji su gledali mnogo dalje. Eshatološka nada Williama Stronga u "savršenu i slatku zajednicu jednog s drugim" ovisi o zajednici svakog pojedinog vjernika s Bogom, u Kristu.⁹⁵ Lijek za podjelu, prema predsjedavajućem Westminsterske skupštine, bio je u sveopćem prihvaćanju i osobnoj primjeni bitnih elemenata kršćanske vjere. Posljednja riječ pripada Jeremiasu Whitakeru: "Način da se izliječi krvareća rana kršćanskog svijeta jeste da svi ljudi nastoje unutarnja osvjedočenja uskladiti s vanjskim zvanjem, jer kako se ova glavna načela više ili manje vjeruju, tako srce i život ljudi ide na bolje ili na gore. Kad je duša jednom potpuno osvjedočena da je Krist Bog, da je pravi Mesija, da osim ovoga postoji i drugi život, da je Gospodin Krist spreman doći da sudi i da sobom donosi nagradu, onda duša počinje težiti za Kristom

da pobjegne od gnjeva koji dolazi, da osigura nadu u nebo dok smo još na zemlji. A ova nada, kad je istinski usvojena, uzdiže dušu visoko iznad životnih udobnosti, a iza straha od smrti.”⁹⁶

Ovdje ima više od same brige za crkvenu politiku ili upravu crkve, više od nerealnih težnji radikalne milenijske manjine. Nada, budućnost, Kristov dolazak, vječni život – to je, u kontekstu potpuno kristocentričnog evanđelja i u iskustvu svakog vjernika, temelj pravog ekumenizma, sigurnost u konačni trijumf. Mnogi su u sedamnaestom stoljeću umrli u toj nadi, smatrajući to prednošću. Oni nisu primili ono što je obećano, ali su ga okom vjere vidjeli izdaleka. Crkva je u puritanskoj Engleskoj bila jača zahvaljujući adventnoj nadi koju je njegovala i njezinom djelovanju na živote onih koji su je prigrlili.

Endnote

- 1 Richard Baxter, *The Saints' Everlasting Rest* (London, 1650), str. 50.
- 2 Samuel Smith, *The Great Assize, or, Day of Jubilee* (London, 1628), str. 21.
- 3 John Seagar, *A Discovery of the World to Come According to the Scriptures* (London, 1650), str. 76. 94. 95.
- 4 Christopher Love, *The Penitent Pardoned* (London, 1657), str. 175.
- 5 – , *Heaven's Glory, Hell's Terror* (London, 1653), str. 32.
- 6 Love (bilješka 5), str. 176.
- 7 James Ussher, *A Body of Divinity* (London 1645), str. 477.
- 8 Robert Bolton, *Mr. Bolton's Last and Learned Work of the Four Things, Death, Judgement, Hell, and Heaven* (London, 1632), str. 86.
- 9 John Owen, *A Continuation of the Exposition of the Epistle of Paul the Apostle to the Hebrews* (London, 1680), str. 470.
- 10 Thomas Taylor, *A Commentary Upon the Epistle of Saint Paul Written to Titus* (Cambridge, 1619), str. 480.
- 11 Baxter (bilješka 2), str. 791.
- 12 Isto, str. 776.
- 13 Smith (bilješka 3), str. 21.
- 14 Love (bilješka 6), str. 38.
- 15 William Alexander, “Dooms-day; or, The Great Day of the Lord's Judgment” u *Recreations With the Muses* (London, 1637), str. 48.
- 16 Thomas Hall, *A Practical and Polemical Commentary of Exposition Upon the Third and Fourth Chapters of the Latter Epistle of Saint Paul to Timothy* (London, 1658), str. 7.
- 17 Isto.
- 18 Henry Symons, *The Lord Jesus His Commission* (London, 1657), str. 35. 36.
- 19 Thomas Adams, *A Commentary od Exposition Upon the Divine Second Epistle General, Written by the Blessed Apostle St. Peter* (London, 1633), str. 1130.
- 20 Baxter (bilješka 2), str. 254.
- 21 Ussher (bilješka 8), str. 18.
- 22 Baxter (bilješka 2), naslovna stranica.
- 23 Christopher Love, *A Christian's Duty and Safety in Evil Times* (London, 1653), str. 82.
- 24 John White, *The Troubles of Jerusalem's Restoration* (London, 1646), str. 1.
- 25 Love (bilješka 5), str. 115.
- 26 Owen (bilješka 10), str. 471.
- 27 Richard Sibbes, *The Bride's Longing for Her Bridegroom's Second Coming* (London, 1638), str. 55. 56.
- 28 Isto, str. 15.
- 29 William Jenkyn, *An Exposition of the Epistle of Jude* (London, 1652), dio I, str. 537.
- 30 Baxter (bilješka 2), str. 92.
- 31 Sibbes (bilješka 28), str. 72.
- 32 John Durant, *The Salvation of the Saints* (London, 1653), Epistle to the Reader, sig. A₇r.

- 33 Isto, str. 221.
- 34 Isto.
- 35 Richard Sibbes, *An Exposition of the Third Chapter of the Epistle of St. Paul to the Philippians* (London, 1639), str. 225; Love (bilješka 6), str. 51; Own (bilješka 10), str. 470.
- 36 Haller (bilješka 1), str. 93.
- 37 John Milton, "A Treatise on Christian Doctrine" u *The Works of John Milton* (New York, 1931), sv. XVI, str. 337. *De Doctrina Christiana*, dvotomna dogmatska teologija napisana izvorno na latinskom, izazvala je ovakav komentar A. H. Stronga: "Premda na nesreću nije nikad bila široko priznata u teološkom svijetu, ova 'Treatise of the Christian Doctrine' je tako originalna i tako dobra rasprava o temeljnoj istini da zaslužuje ozbiljnu pozornost." – *The Great Poets and Their Theology* (Philadelphia, 1897), str. 257. Vjerodostojnost ovog komentara možda je dijelom u činjenici što *De Doctrina Christiana* nije bila objavljena do 1825., nakon što je stopedeset godina ležala neprepoznata u State Paper officeu, odložena kao "opasno smeće".
- 38 Love (bilješka 6), str. 4. 6.
- 39 Thomas Brooks, *The Glorious Day of the Saints' Appearance* (London, 1648), str. 6.
- 40 Sibbes (bilješka 28), str. 50. 51.
- 41 Richard Sibbes, "The Churches' Echo", str. 107 u *Beams of Divine Light* (London, 1939).
- 42 Love (bilješka 5), str. 115.
- 43 Isto, str. 122.
- 44 Isto.
- 45 Durant (bilješka 33), str. 48. 49.
- 46 Baxter (bilješka 2), str. 47.
- 47 Isto, str. 836.
- 48 Isto, str. 837. 838.
- 49 Isto, str. 29.
- 50 Love (bilješka 5), str. 197.
- 51 Durant (bilješka 33), ep. ded. sig. A₄v.
- 52 Isto, str. 224. 225.
- 53 David Dickson, *A Short Explanation of the Epistle of Paul to the Hebrews* (Aberdeen, 1635), str. 193. Zastupnike manje popularnog učenja o uvjetnoj besmrtnosti u Engleskoj sedamnaestog stoljeća naveli su L. E. Froom u djelu *The Conditionalist Faith of Our Fathers* (Washington, 1965), sv. II i N. T. Burns u *Christian Mortalism From Tyndale to Milton* (Cambridge, Mass., 1972). Ovo drugo djelo važno je zbog pojašnjenja triju škola koje su tijekom Reformacije u Engleskoj zastupale učenje o smrtnosti duše. Raniji su anihilonisti smatrali da je duša zauvijek umrla s tijelom i da na kraju neće biti uskrsnuća ni duše ni tijela, pa ih nije bilo moguće svrstati među kondicionaliste (one koji vjeruju u uvjetnu besmrtnost). Thnetopsihici su tvrdili da duša ne postoji kao jedinka odvojeno od tijela i da je zbog toga "umrla" kad i tijelo pa s tijelom čeka uskrsnuće u posljednji dan. Psihopanihici su tvrdili da duša može biti odvojena, besmrtna jedinka koja, međutim, ne uživa odvojenost od tijela i da poslije smrti nesvjesno spava do uskrsnuća. Burns s pravom ističe da je spavanje duše thnetopsihika slikovito (*Christian Mortalism*, str. 18), a da je uskrsnuće tijela i duše zbog toga, ispravnije rečeno, ponovno stvaranje cijelog čovjeka. Šire analize učenja o uvjetnoj besmrtnosti u Engleskoj u sedamnaestom stoljeću ovog pisca mogu se naći u *The English Connection* (Cambridge, 1981), poglavlje 9.
- 54 Bolton (bilješka 9), str. 129.
- 55 Joseph Mede, "Epistles" u *The Works of... Joseph Mede* (London 1672), str. 787..
- 56 William Lamont, *Marginal Prynne, 1600–1669* (London, 1963), str. 59.
- 57 Adam Clarke, *The Holy Bible... With Commentary and Critical Notes* (New York, 1850), sv 1, str. 21 u LeRoy Froom, *The Prophetic Faith of Our Fathers* (Washington, D. C., 1948), sv. 2, str. 457.
- 58 John Napier, *A Plaine Discovery of the Whole Revelation of Saint John* (Edinburgh, 1593), str. 18.
- 59 Arthur Dent, *The Ruine of Rome: or an Explanation Upon the Whole Revelation* (London 1603); Epistle to the Reader, sig. aalv.
- 60 William Hiks, ΠΠΠΟΚ□ΑτΨΙΣ□□□□□□□□πΣ: ili *The Revelation Revealed* (London, 1659), Epistle to the Reader, sig. blv
- 61 Isto, predgovor, sig. clv.

- 62 Thomas Brightman, *A Revelation of the Revelation* (London 1615), str. 3.
- 63 David Pareus, *A Commentary Upon the Divine Revelation of the Apostle and Evangelist John* (Amsterdam, 1644, prijevod E. Arhold), str. 16.
- 64 William Guild, *The Sealed Book Opened* (London, 1656), predgovor.
- 65 Mede, "Diatribae" u *Works*, str. 104.
- 66 Thomas Goodwin, *The Works of Thomas Goodwin* (London, 1681), sv. I, dio I, str. 454.
- 67 Nathanael Holmes, 'IC?5!7]Q3E '!;!GI!E+BE: ili *The Resurrection Revealed* (London, 1653), str. 237.
- 68 Guild (bilješka 65); Thomas Hall, *Chiliasmastix Redivivus* (London, 1657), str. 66.
- 69 Holmes (bilješka 67), str. 456.
- 70 Za šire ispitivanje milenijalizma u Engleskoj u sedamnaestom stoljeću vidi B. W. Ball, *A Great Expectation: Eschatological Thought in English Protestantism to 1660* (Leiden, 1975), pogl. 5, "Last Events and the Millennial Rulle of Jesus".
- 71 Sibbes (bilješka 28), str. 73. 74.
- 72 Alexander Nisbet, *A Brief Exposition of the First and Second Epistles General of St. Peter* (London, 1658), str. 330.
- 73 Sibbes (bilješka 28), str. 73. 74.
- 74 Isto, str. 79.
- 75 Ussher (bilješka 22), str. 451.
- 76 Goodwin, *Works*, sv. V, dio II, str. 25.
- 77 Isto, sv. II, dio I, str. 190.
- 78 Durant (bilješka 52), ep. ded. sig. A₃r.
- 79 Joseph Hall, *The Revelation Unrevealed* (London, 1650), str. 233.
- 80 Love (bilješka 6), str. 4. 5.
- 81 Sibbes, *Beams of Divine Light*, str. 102.
- 82 Sibbes, (bilješka 28), str. 105. 106.
- 83 Goodwin, *Works*, sv. I, dio III, str. 133.
- 84 Thomas Brooks, *Heaven on Earth* (London, 1654), str. 540.
- 85 Love (bilješka 6), str. 47.
- 86 Holmes (bilješka 69), str. 542.
- 87 Sibbes (bilješka 36), str. 230.
- 88 Taylor (bilješka 11), str. 192.
- 89 Brooks (bilješka 85), str. 606. 607.
- 90 Sibbes (bilješka 28), str. 15. 48. 84.
- 91 Isto, str. 84. 85.
- 92 Richard Sibbes, *The Glorious Feast of the Gospel* (London, 1950), predgovor.
- 93 Isto.
- 94 Stephen Marshall, *A Sermon... The Unity of the Saints with Christ* (London, 1653), str. 21. 37.
- 95 William Strong, *The Trust and Account of a Steward* (London 1647), str. 29.
- 96 Jeremiah Whitaker, *The Christians' Hope Triumphant* (London 1645), ep. ded.

SUMMARY

Eschatological Hope in Puritan England

The passing of the English crown from the Tudors to the Stuarts was to prove a significant milestone in the development of Protestant thought. With the accession of James I, in 1603, the Puritan movement, which had taken root in the later years of Elizabeth's reign, progressively came to shape the views of many believers, and this notwithstanding the king's early threat to 'harry' Puritans out of the land and the later restrictions imposed by the repressive Archbishop Laud. William Haller remarks that from this time Puritan preachers "increased in number and influence faster than before, finding a growing audience ever more willing to listen." As the years passed and the Bible became more and more the basis of Puritan preaching and writing, clergy and laity alike became increasingly aware of an eschatological emphasis in Scripture.

Key words: *Advent-Hope; Eschatological-Hope; Eschatology; Puritans; Puritan-England*

Izvornik: Bryan W. Ball. "Eschatological Hope in Puritan England." *U Advent Hope in Scripture and History*, Edited by V. Norskov Olsen, Washinhton, D.C.: Review and Herald Publishing Association, 1987. (pp. 132-151)

Prijevod: *Hinko Pleško*